

Розділ 2

Новоросійський університет у 1865–1920 роках

2.1. Організаційні трансформації та становлення навчального процесу⁹⁹

Імператорський Новоросійський університет (ІНУ) постав в умовах надзвичайно сприятливих для розвитку університетської освіти в Російській імперії. Статут 1863 року, а на думку деяких авторів — одна з буржуазних реформ 1860-х років, відкривав шлях для глибоких змін в системі російської вищої освіти. Проте часу для закріплення дійсних університетських свобод в Одесі виявилось обмаль. Замах на імператора Олександра II у квітні 1866 року невдовзі привів до гальмування освітніх перетворень, так само, як це відбувалося в сфері земства та судочинства, незважаючи на нещодавно проведені земську (січень 1864) та судову (листопад 1864) реформи. Показовою стала заміна ліберально налаштованого міністра освіти О. В. Головніна на представника консервативних кіл, майбутнього міністра внутрішніх справ і шефа жандармів графа Д. А. Толстого, який водночас керував і Синодом. Суперечлива еволюція російського суспільства другої половини XIX — початку XX століття безпосередньо позначилася на розвитку університету одного з найбільших міст імперії.

1 (13 за новим стилем) травня 1865 року Імператорський Новоросійський університет був урочисто відкритий. Однак сама церемонія пройшла надзвичайно скромно. Та й перший навчальний рік розпочався тільки 7 вересня — після того, як був проведений набір на перші два курси. До занять приступили 175 студентів. Наступний навчальний рік розпочався, згідно з правилами, 15 серпня і тривав до 1 червня. За статутом 1864 року строки навчання незначно скоротились — з 20 серпня до 30 травня.

За статутом 1863 року університети імперії отримали значно більші права самоврядування, ніж за попереднім статутом 1835 року. Керівництво закладами перейшло до ради, в яку входили всі професори. Очолював університетську раду ректор, який обирався членами ради на 4 роки і затверджувався особисто царем. До повноважень ради входило також обрання проректора, професорів, викладачів та службовців університету. Вони затверджувались потім міністерством. Крім того, члени ради обирали з числа професорів університетський суд, що займався особистими справами, насамперед студентів, і в першу чергу — порушеннями університетської дисципліни. Рада також вирішувала господарсько-адміністративні справи, якими в робочому порядку займалося правління університету. Правління складалося з ректора, проректора і деканів. Проте повноваження і правління, і ректора, і ради в плані університетського самоврядування були обмежені. Будь-яка постанова ради могла бути скасована попечителем навчального округу. Ряд питань внутрішнього життя університету вимагав обов'язкової санкції попечителя або навіть міністра. Наприклад, призначенням стипендій студентам займався особисто попечитель.

На чолі факультетів також стояли ради — факультетські, на яких професори зі свого числа обирали на три роки декана і секретаря факультету. В ІНУ з самого початку існували три факультети: фізико-математичний, юридичний та історико-філологічний. На відміну від інших російських університетів, ІНУ спочатку не мав медичного фа-

⁹⁹ Автор підрозділу О. Б. Дьомін.

культету. На засіданні ради університету 6 вересня були обрані декани: на історико-філологічному — славіст, професор В. І. Григорович, на фізико-математичному — хімік, професор М. М. Соколов¹⁰⁰. Виключенням став юридичний факультет, на якому протягом цілого навчального року не було жодного професора і обрати декана згідно з положенням не було можливості; тому його обов'язки тимчасово виконував ректор.

Першого ректора ІНУ не обирали, а призначили. Ним став харківський професор математики І. Д. Соколов¹⁰¹, який входив до складу комісії по підготовці статуту 1863 року від Харківського університету.

Після відкриття ІНУ почав працювати за так званими тимчасовими штатами, до яких входили посади 22 ординарних професорів, 10 екстраординарних, 10 доцентів та 4 лекторів іноземних мов. Передбачалось, що поступово штати розширяться і набудуть обсягу нормальних, по яких університету належало мати 29 ординарних і 13 екстраординарних професорів (докторів наук), 16 доцентів і 4 лектори іноземних мов.

За статутом 1863 року історико-філологічний факультет включав 12 професорів та 7 доцентів при одинадцяти кафедрах: філософія, грецька словесність, римська словесність, порівняльна граматики індоєвропейських мов, історія руської мови та руської літератури, історія всесвітньої літератури, слов'янська філологія, всесвітня історія, руська історія, церковна історія, теорія і історія мистецтв. На фізико-математичному факультеті було 16 професорів, 3 доценти і дванадцять кафедр: чиста математика, механіка, астрономія і геодезія, фізика, хімія, мінералогія, фізична географія, геогнозія і палеонтологія, ботаніка, зоологія, технічна хімія, агрономічна хімія. На юридичному факультеті планувались 13 професорів і 6 доцентів на наступних кафедрах: енциклопедія права, історія найважливіших іноземних законодавств давніх і нових, історія руського права, історія слов'янського законодавства, римське право, державне право, цивільне право з цивільним судоустроєм та судочинством, поліцейське право, фінансове право, міжнародне право, політична економія та статистика, церковне законодавство¹⁰².

Статут 1863 року надавав викладачам достатньо високі чини. Ректор отримував чин IV класу (дійсний статський радник), ординарний професор — V класу (статський радник), екстраординарний професор — VI класу (колезький радник), доцент — VII класу (надвірний радник).

Заняття 1865 року розпочались у колишньому будинку Рішельєвського ліцею на вулиці Дворянській (сучасний головний корпус університету), зведеному в середині 1850-х років спеціально для ліцею за проектом архітектора О. С. Шашина. На першому поверсі розташовувалися зал університетської ради, кабінети керівництва, канцелярія, архів, декілька аудиторій. На другому поверсі розміщувалися юридичний та історико-філологічний факультети, а також університетська церква св. Олександра Невського. Третій поверх займав фізико-математичний факультет з лабораторіями. Студентська бібліотека та помешкання служителів університету знаходилися у підвальних приміщеннях. У дворі університету спочатку розміщувався ботанічний сад.

Проте помешкань в головному будинку не вистачало, і 1868 року університет розширився за рахунок будинку на вулиці Преображенській. Пофарбований у червоний колір, він отримав назву «червоного університету». Тут розмістили фізико-математичний факультет із його лабораторіями. Але й цієї території виявилось замало. Постійні клопотання про надання коштів на розширення університету увінчались успіхом тільки наприкінці 1890-х років. Не останню роль відіграло те, що міським головою Одеси став професор університету В. М. Лігін. Завдячуючи йому ІНУ отримав від міста значні кошти на нове будівництво. Іншим чинником стало сприяння випус-

¹⁰⁰ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 156–157.

¹⁰¹ Тихоненко М. Я. Соколов Иван Дмитриевич // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник (ПОНУ). — Т. 1. — С. 11–14.

¹⁰² Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. — 1863. — Ч. СХІХ. — авг. — С. 25–27.

кника фізико-математичного факультету С. Ю. Вітте — тогочасного міністра фінансів імперії, який сприяв виділенню бюджетних асигнувань для університету. Завдяки цим чинникам за головним корпусом ІНУ розпочалося будівництво приміщень для фізичних і хімічних лабораторій та аудиторій, а після них — корпусу відкритого в 1900 році медичного факультету (будинки сучасного медичного університету).

Значне місце в навчальній роботі університету займали навчально-допоміжні установи: бібліотеки, музеї, лабораторії, кабінети тощо. З утворенням ІНУ до нього перейшли допоміжні установи Рішельєвського ліцею, проте вони не могли вирішити справи, особливо в плані облаштування сучасних лабораторій. У фізіологічному кабінеті 1867 року знаходився лише один експонат — придбаний за 35 рублів кістяк людини. На ці потреби міністерство з самого початку виділило недостатнє асигнування, тому часто професори на власні кошти займались створенням лабораторій. Професор І. М. Сеченов відмовився від належних йому на переїзд 500 рублів, передавши їх на обладнання кабінету фізіології. Л. С. Ценковський за власний рахунок облаштував кабінет ботаніки, І. І. Мечников — кабінет зоології, О. В. Клосовський — метеорологічну обсерваторію. Тільки через десятиліття була збудована університетська обсерваторія в районі Ланжерону та влаштований ботанічний сад на Малому фонтані.

Надзвичайне значення для університету в провінційному місті мала бібліотека. Позитивним фактором стало передання до ІНУ фондів бібліотеки Рішельєвського ліцею. Завдяки розумінню керівництва університету, професорсько-викладацького складу, громадськості міста та регіону, всупереч міністерським фінансовим обмеженням на придбання книжок для бібліотеки її фонди на кінець XIX століття зросли майже в чотири рази за рахунок меценатських надходжень — від зібрання книг та рукописів зі слов'янської філології професора В. І. Григоровича обсягом кілька сотень екземплярів до окремих подарунків декількох книжок від випускників або просто не байдужих до справи освіти людей. Широко відомі благодійні внески значної кількості книжок від спадкоємців князя С. М. Воронцова, графа О. Г. Строганова, історика М. К. Шильдера. Проте в користуванні книжками спостерігалась академічна обмеженість: з літературою могли працювати тільки викладачі. Для студентів існувала інша — студентська бібліотека, яку називали Пироговською, тому що основу її склали книжки, подаровані ліцею відомим хірургом, попечителем Одеського навчального округу 1856–1858 років М. І. Пироговим. Прагнення професорів відкрити читальні зали для студентів тривалий час не реалізовувалося, потім вони були відкриті на декілька років і знову закриті.

З моменту заснування ІНУ відігравав значну роль у суспільному житті міста та регіону. Про це свідчить, зокрема, активна участь його викладачів у загальноросійських наукових та громадських заходах. Вчені ІНУ брали участь у всіх археологічних з'їздах, у статистичному з'їзді 1868 року, у Всеросійському сільськогосподарському з'їзді 1876 року, в обласних сільськогосподарських та ентомологічних з'їздах. Університет виступив організатором проведення ряду всеросійських з'їздів; 1883 року тут пройшов VII з'їзд природознавців та лікарів, в роботі якого приймали участь понад тисячу спеціалістів. Очолював роботу з'їзду професор І. І. Мечников. Наступного року на базі університету пройшов VI археологічний з'їзд, на якому були присутні більш ніж 370 дослідників.

Як і в інших університетах імперії, в ІНУ постійно йшла боротьба між представниками різних угруповань професорів. В Одесі вона мала певну специфіку, обумовлену молодістю університету, притоком викладацьких кадрів з інших російських міст, відсутністю сталих демократичних засад у викладацькому середовищі Одеси, культивуванням місцевих традицій, слабкістю потягу до науки одеської громади, боротьбою поколінь викладачів, матеріальними обставинами. Тому за 1860–1870-ті роки університетська автономія в ІНУ, на відміну від інших університетів, так і не змогла повною мірою закріпитись, заявити про себе та відстояти попередні завоювання, яких фактично майже не було.

Крім того, викладачів не вистачало, і це додавало гостроти суперечкам. Через рік після початку роботи університету вакантними залишалися 19 посад: на юридичному факультеті — 9, на фізико-математичному та історико-філологічному — по 5. Така ситуація пояснювалася загальною обмеженістю у Російській імперії професорських та викладацьких кадрів і призводила до того, що в ІНУ впродовж десятиліть на окремих кафедрах посади професорів залишалися незайнятими. Так було з кафедрою слов'янського законодавства, з кафедрою порівняльного законодавства закордонних країн, які кінець кінцем були ліквідовані. 20 років працювали без професорів кафедри історії всесвітньої літератури та міжнародного права, 5–10 років — кафедри порівняльної граматики індоевропейських мов, державного права, агрономічної хімії, фізичної географії тощо. Навіть у 1875/76 навчальному році штати були укомплектовані на 66 %, а в 1895/96 — на 85 %. Проте подібна ситуація давала змогу професорам інших кафедр читати курси лекцій по цих дисциплінах, отримуючи додаткові кошти.

На факультетах існувала спеціалізація. Фізико-математичний факультет розподілявся на математичне відділення і відділення природничих наук, історико-філологічний — на відділення класичної філології, слов'янорусської філології та історичне. Спеціалізація починалася з третього курсу. Викладачі іноземних мов — німецької, французької, італійської та англійської — належали до історико-філологічного факультету. Однак іноземні мови не входили до обов'язкових курсів, і тому лекції з іноземних мов відвідувались мало.

З самого відкриття ІНУ поряд із лекціями професори почали широко застосовувати практичні заняття, а вже з 1870-х років міністерство офіційно ввело в навчальні плани практичні заняття. На фізико-математичному факультеті вони здебільшого проводились після лекцій в лабораторіях університету. На гуманітарних відділеннях поширення набули семінари. Дехто з викладачів почали вводити літні практики; зокрема геологи виїздили в місця зосередження геологічних пластів, а історики знайомилися з історичними місцями Києва.

Окреме місце в навчальних планах займало богослов'я. Професори кафедри богослов'я читали обов'язковий курс для студентів усіх факультетів. Крім того вони викладали спеціальні курси проблем християнства та інших релігій. В обов'язки професорів кафедри входило ведення церковних служб в університетській церкві св. Олександра Невського, участь у роботі бібліотечної комісії тощо.

Навіть столичні російські університети поступались чисельністю професорів європейським університетам. Наукові та навчальні успіхи досягались за рахунок величезного перенапруження сил вчених, що поєднували викладацьку і наукову діяльність. Тому більшість професорів при обговоренні умов праці акцентували увагу не на статуті закладу, а переважно на матеріальній стороні. Зокрема ректор ІНУ 1869–1877 років Ф. І. Леонтович разом з іншими ректорами піднімав це питання в комісії 1875 року¹⁰³.

Витоки статуту 1884 року відносяться до середини 1870-х років, коли в пресі та в державних установах залунали голоси про різноманітні негаразди університетського життя, пов'язані з боротьбою угруповань професорів в університетських радах, виступами студентів і невирішенням господарчих та адміністративних питань. В 1876 році почала працювати Комісія по перегляду університетського статуту. Викликані ректори університетів однак висловились на користь збереження попереднього статуту із внесенням деяких поправок. Та міністр освіти Д. А. Толстой не припинив намагань змінити статут і в лютому 1880 року вніс проект нового статуту в Державну раду. Відставка Д. А. Толстого, прихід до керівництва міністерством І. Д. Делянова знову активізували процес перегляду статуту в Державній раді. Проти виступило більше двох третин складу ради; однак, скориставшись бюрократичними шляхами, проект подали на розгляд Олександрові III, і той затвердив його. Статут поширювався на Московський

¹⁰³ Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976. — С. 45.

і Санкт-Петербурзький університети та провінційні Харківський, Казанський, Київський університет св. Володимира і Новоросійський. Під його дію не попадали прикордонні університети — Дерптський, Варшавський та Гельсінгфорський і Абовський у фінських землях.

За новим статутом кількість кафедр на факультетах залишилась майже без змін. На ряді факультетів об'єднувались деякі кафедри або змінювались назви без зміни сутності кафедр. Так, на історико-філологічному факультеті кафедри грецької та римської словесності об'єднали у кафедру класичної філології, а звільнене місце зайняла кафедра географії. Так само замість кафедри церковної історії з'явилась кафедра історії церкви. На юридичному факультеті були ліквідовані кафедри історії слов'янських законодавств та історії найбільш важливих іноземних законодавств давніх і нових.

Насамперед глибокі зміни відбулись в роботі факультетів у зв'язку з уведенням жорсткої регламентації навчального процесу з боку міністерства. На затвердження міністерства факультети відправляли щорічні навчальні плани та «огляди викладання», тобто розклад занять. За міністерством закріплювалося право ознайомлення з програмами будь-яких університетських курсів.

Незважаючи на таке ручне управління з боку міністерства практика складання навчальних планів кожним університетом, виходячи з місцевого викладацького потенціалу, була позитивним моментом, який, однак, нівелювала необхідність складати декілька варіантів компоновки навчальних предметів на вибір студента. Це одразу призвело до того, що міністерство не погодилось із більшістю запропонованих факультетами навчальних планів. Отож міністр доручив Вченому комітету розробити і направити в університети примірник типового навчального плану. Таким став план для історико-філологічного факультету, затверджений як зразок у 1885 році. В ньому втілювалося прагнення провідних чиновників міністерства спрямувати університетське навчання в русло класичної філології. Крім класичних мов, першорядна увага приділялась історії грецької та римської літератур, античним старожитностям та філософії. Документ скасовував практику спеціалізації студентів за трьома відділеннями: класична філологія, історія і слов'яно-руська філологія. Іншою стороною нововведення була орієнтація на жорстку логічну послідовність викладання предметів. Не повинно бути, щоб, скажімо, нова історія читалась раніш за середньовічну, як це іноді траплялось в університетах. Від викладача вимагалася вичитка усього курсу, щоб не створювалося прогалин у викладенні матеріалу.

Введення в дію згаданого документа не досягло бажаної мети, а навпаки — підрвало престиж як історико-філологічної освіти загалом, так і класичної філології. В 1889 році міністерству довелося відмінити нововведення 1885 року і повернути спеціалізацію по відділеннях, починаючи з третього курсу.

За статутом 1884 року скасовувалося звання дійсного студента і ступінь кандидата. Випускна атестація студентів покладалася на щорічно створювані міністром «випробувальні» комісії. Передбачалося, що комісії будуть незалежними від університетів і піднімуть рівень відповідальності університетів за якість підготовки студентів. Проте комісії розпочали свою роботу після своєрідного перехідного етапу, який закінчився в 1889 році. Студенти, які вступали до університетів у 1880–1884 роках, могли закінчувати університет за старим положенням, з отриманням звання дійсного студента і ступеня кандидата наук. Тільки в 1890 році були підготовлені і наступного року опубліковані правила проведення іспитів у комісіях. До складу комісії включався голова, як правило — стороння для університету особа, і члени комісії з місцевих професорів. Голова і члени комісії призначалися особисто міністром. Зокрема на історико-філологічному факультеті ІНУ головами були директор Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту Кедров (1889) і професор Московського універси-

тету Е. Ф. Корш (1890), на юридичному — професор М. Ф. Владимирський-Буданов (1889, 1890)¹⁰⁴.

До іспитів допускали випускників факультетів, які мали свідоцтва про заліки восьми півріч і бездоганну поведінку. За екзаменування сплачувались 20 рублів. По результатах іспитів видавалися дипломи I і II ступеня, що загалом відповідали попереднім класифікаціям: перший ступінь — кандидату наук, другий — дійсному студенту. Ті, хто не склав іспит, мали право повторити спробу наступного року, але третя спроба не дозволялася. Ті, хто отримував диплом II ступеня, при бажанні мали право повторно екзаменуватися на диплом I ступеня. Для викладання в університеті дійсний був лише диплом I ступеня.

Екзаменаційні комісії повинні були керуватись програмами 1888 року. Введення цих програм нівелювало особливості викладання в різних університетах, тобто вони фактично ставали єдиним державним стандартом знань випускників. Перші роки роботи випускних комісій засвідчили наявність майже третини студентів, що не закінчили навчання або не склали іспити. Це стало передумовою повернення як до старої системи викладання дисциплін, так і до перегляду вимог до випускників. Із переліку вимог вилучили низку заліків, які студенти складали під час навчання, і залишили головним чином предмети спеціалізації. Статут 1884 року певною мірою розвинув інститут «залишених для підготовки до професорського звання», аналога сучасної аспірантури.

Нововідкритий ІНУ за чисельністю студентів був найменшим серед російських університетів. До середини 1880-х років кількість студентів коливалася навколо цифри 500 осіб і тільки в наступні роки почала поступово збільшуватись.

З самого початку, при приблизній рівновазі кафедр на кожному факультеті, чисельність факультетів різнилася. Найбільше студентів навчалось на юридичному факультеті, що було притаманне не тільки російським, а й європейським університетам. Слідом йшов фізико-математичний факультет, і останнім — історико-філологічний, на якому навчалось приблизно 50–60 студентів і лише наприкінці 1870-х років їх кількість досягла 120.

Учбовий процес в ІНУ визначався положеннями статуту. Студенти отримували розклад занять на весь рік і були зобов'язані відвідувати лекції, проте останнє суворо не дотримувалося. Непоодинокі були випадки, коли студенти ходили на лекції за жеребом, щоб не зірвати заняття зовсім. Частково це пояснювалось тим, що значна кількість студентів працювали, щоб забезпечити своє навчання. Засобом контролю були піврічні іспити для тих, хто претендував на стипендію. В кінці навчального року складався іспит професору, що викладав предмет. Крім того, при переході з курсу на курс писалися реферати. Також професори пропонували теми конкурсних робіт, з яких дві-три за рішенням факультетської комісії, затвердженої радою університету, отримували золоті або срібні медалі. За статутом 1884 року, що ставив більш жорсткі вимоги до навчання, вводились обов'язкові випускні іспити. Було скасовано перехідні екзамени з курсу на курс; натомість були введені обов'язкові піврічні заліки, що викликало вкрай негативну реакцію професорів і студентів.

Навчання в ІНУ було платне. За статутом 1863 року платня за рік навчання становила 40 руб. Статут 1884 року суттєво її збільшив. Гроші збирали за слухання лекцій і участь у практичних заняттях. Окремо брали 5 руб. на користь університету за кожне півріччя. Відсутність фіксованої плати за навчання призвела до збільшення її розміру з 50 руб. на момент уведення статуту 1884 року до 100 руб. 1895 року. Уряд, запроваджуючи такий порядок оплати за навчання, планував поставити перепону на шляху отримання вищої освіти представниками непривілейованих верств суспільства.

¹⁰⁴ Наши учебные заведения: несколько сведений об окончательных университетских испытаниях в комиссиях в 1889 и 1890 годах // ЖМНП. — Ч. 276. — 1891. — июль. — С. 29.

В кризові роки у зв'язку з лозунгами європеїзації освіти в ІНУ з 1906/07 навчального року стали запроваджувати так звану предметну систему навчання замість традиційної курсової системи. Нові правила передбачали наявність на кожному факультеті кількох навчальних планів та можливість для студента здавати предмети без жорстко визначеної послідовності. Факультети отримали право призначати іспити не обов'язково на кінець семестру. Проте невдовзі виявилися недоліки подібного переходу.

Продовжувала розвиватись система практичних занять, особливо на фізико-математичному та медичному факультетах. Базою їх проведення ставали науково-допоміжні заклади університету: кабінети, лабораторії, станції та музеї. На 1917 рік нараховувалося 68 подібних установ¹⁰⁵.

Більшого, ніж раніше, поширення і організаційного оформлення набули студентські гуртки, організовані на усіх факультетах ІНУ. Вони збирали колективні бібліотеки, у ряді випадків публікували тексти студентських доповідей.

На початку ХХ століття на юридичному факультеті ІНУ був здійснений перехід від курсової системи до предметної. Але на відміну від столичних університетів розмежування юрфаку на відділення за спеціалізацією навчальних планів проведено не було. Предметна комісія запроваджувалася в урізаному вигляді.

Відмова від поділу факультету на відділення та від спеціалізації навчальних планів пояснювалася нечисленністю професорського складу. Тому перехід до нової системи проявився лише у закріпленні за кожним курсом певного циклу предметів та встановленні деякої свободи вибору студентами порядку вивчення окремих дисциплін. Крім того, консервативній професурі вдалося зберегти старий навчальний план, обов'язковий для всіх студентів факультету, відносно того, які саме предмети повинні вивчатись. Кожному студенту надавалося право встановлювати для себе, які з предметів на даний навчальний рік він буде вивчати, а факультет визначав послідовність складання іспитів з урахуванням взаємозв'язку наук. Обов'язковою умовою допуску до іспиту з тієї чи іншої дисципліни було попереднє прослуховування лекцій з цієї дисципліни. Для проходження всього курсу було встановлено мінімальний строк 8 півріч та максимальний — 12. Усі предмети, передбачені планом, були віднесені до обов'язкових курсів, а до необов'язкових — спеціальні курси.

Показово, що деякі університети Росії вже на початку ХХ століття широко використовували можливість викладати спеціальні курси для розширення знань студентів з усього циклу наук про суспільство. Але така можливість у ІНУ не була використана повністю. Скажімо, на юридичному факультеті необов'язковими оголошувалися тільки курси з трьох предметів: цивільного права прибалтійських губерній, бессарабського права та судової медицини¹⁰⁶.

У викладанні вводилися нові дисципліни: на юридичному факультеті — історії руського права, історії найважливіших іноземних законодавств, історії слов'янських законодавств; на фізико-математичному — кафедри механіки, технологічної хімії, агрономії; на історико-філологічному — кафедри теорії та історії мистецтв, історії всесвітньої літератури. Відповідно до вимог спеціалізації розділялися кафедри фізики і фізичної географії, кафедри чистої і прикладної математики; державне право виділялося в самостійну кафедру тощо.

Виникнення особливих наукових дисциплін, відокремлення спеціальних розділів було свідоцтвом поступального розвитку науки. Як організувати спеціалізацію у навчанні, не завдаючи шкоди загальній науковій освіті — це важливе питання привертало увагу наукових кіл. В умовах 1870-х років не всі вчені сприймали спеціалізацію, як явище наукового прогресу, що пояснювалось і певними об'єктивними умовами: при

¹⁰⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 9 (1917). — Спр. 10.

¹⁰⁶ Юридична наука і освіта на Україні. — К., 1992. — С. 216–217.

загальній обмеженості кількості осіб із вищою освітою уклін до спеціалізації вбачався небажаним¹⁰⁷.

Виявленням системного місця ІНУ стали події лютого 1899 року. Вони почалися із розправи поліції над студентами Санкт-Петербурзького університету 8 лютого. У відповідь розпочався всеросійський студентський страйк, до якого 20 лютого приєдналися й студенти ІНУ. Тільки 4 березня вдалося поновити заняття в Одесі. Проте закриття урядом ряду університетів призвело знову до зриву навчального процесу. Щоб владнати ситуацію, правління ІНУ запропонувало студентам скласти іспити, не розпочинаючи занять. Проте 27 квітня, в день, призначений для іспитів, жоден студент не з'явився. Наступного дня між різними групами студентів, частина яких бажала скласти іспити, розпочався конфлікт. В нього втрутилася поліція і заарештувала студентських активістів.

Наслідком всеросійського студентського виступу стала поява 29 червня 1899 року розпорядження уряду, спрямованого проти гуртування студентської молоді. «Тимчасові правила про віддачу студентів у солдати за вчинення юрбою безпорядків в навчальних закладах або поза ними» передбачали виключення студентів із вищих навчальних закладів та відправку до армії на строк від одного до трьох років за участь у масових акціях. Введення подібних правил призвело до політичного розмежування у викладацькому та студентському середовищі російських університетів.

На кінець століття умови життя студентства погіршилися. Значно зменшилася кількість державних стипендій, які в цілому дозволяли студентам вижити: 240 рублів на рік — так звана повна стипендія, або неповна — 120–180 рублів. Якщо в 1870-ті роки стипендії отримували 30 % студентів, то в 1890 році — лише 10 %. Студенти могли претендувати на приватні стипендії, не обтяжені додатковими умовами, а ті, хто отримував державну стипендію, повинні були три роки відпрацювати за державним призначенням. За статутом 1884 року при призначенні стипендії важливу роль відігравала політична благонадійність студента, на підтвердження якої потрібно було отримувати довідку.

Нелегким було і становище професорів. Спогади й листування викладачів ІНУ сповнені відомостей про фінансові труднощі. Значна частина професорів повинна була працювати паралельно в комерційному училищі, на вищих жіночих курсах, у різноманітних міських та суспільних організаціях та товариствах. Наукова робота виконувалася частково на власні кошти викладачів. Певна можливість публікуватись існувала за рахунок випуску «Записок Імператорського Новоросійського університету», де друкували монографії та статті викладачів. Ускладнення виникали і з отриманням відряджень, особливо за кордон. Хоч ці питання вирішувалися на засіданнях університетської ради, але остаточне рішення приймав попечитель навчального округу.

В ІНУ підготовка кадрів вищої кваліфікації була на рівні провінційних університетів Росії, поступаючись тільки двом столичним. Наявні статистичні дані підтверджують цей висновок. Матеріальні ускладнення виникали й з підготовкою нових кадрів, які формувались із випускників університету. Щороку рада залишала два-три студенти — так званих професорських стипендіатів — на два роки, у крайньому випадку для складання магістерських іспитів та підготовки магістерської дисертації. Але тільки дві третини з них отримували державні стипендії, розмір яких був незначний, і матеріальна сторона завжди ставала перепоною у просуванні молодих кадрів. Тому розвиток наукової роботи істотно залежав від ініціативи тієї чи іншої особи.

Певні можливості для реалізації творчих задумів існували в межах заснованих при ІНУ наукових товариств, що охоплювали практично усі напрями наукової роботи. Першим виникло в 1869 році Новоросійське товариство природознавців, потім в 1879 — Юридичне товариство, в 1890 — Історико-філологічне товариство і в 1911 — Одеське бібліографічне товариство. За виключенням Юридичного товариства, вони

¹⁰⁷ Щетинина Г. И. Вказ. пр. — С. 41–42.

проіснували до кінця університету і стали одним з наріжних каменів розвитку науки в університеті та в місті.

Новий етап в історії ІНУ пов'язаний з утворенням 1900 року четвертого факультету — медичного. Це був результат тривалих та наполегливих зусиль одеської громади та керівництва університету. Ще М. І. Пирогов передбачав існування в університеті такого факультету. В 1869 році рада університету розпочала клопотання перед міністерством про те ж саме. А в 1885 році вже Одеська дума порушила питання про відкриття нового факультету, погодившись виділити кошти на придбання земельної ділянки під будівництво корпусів для нього. В 1893 році знов таки міська дума, скориставшись, як приводом, сторіччям заснування Одеси, чергового разу виступила з пропозицією створення медичного факультету. Цього разу прохання почули у столиці, і 14 березня 1896 року Державна рада Російської імперії дала дозвіл на асигнування коштів і початок будівництва.

Спорудженням приміщень для медичного факультету керувала спеціальна будівельна комісія під головуванням ректора Ф. Н. Шведова. Перший корпус факультету — анатомічний театр почали зводити 5 вересня 1896 року за міський кошт, проте недостатність державної підтримки затягнула будівництво на чотири роки. Так само чотири роки (1898–1903) йшло спорудження головного корпусу медичного факультету, призначеного для теоретичних кафедр та лабораторій. Незважаючи на незавершеність будівництва, 6 травня 1900 року були затвердженні штати медичного факультету: 14 ординарних професорів і 9 екстраординарних, 11 клінічних асистентів, 14 лаборантів, 5 прозекторів, 6 помічників прозекторів і 17 ординаторів клінік при 22 кафедрах. Заняття на факультеті розпочались 1 вересня 1900 року лекцією з фізики ректора — професора Ф. Н. Шведова.

Професор Ф. Н. Шведов мав неабиякий господарчий та будівничий хист. За часи його ректорства університет вперше в своїй історії будував власні приміщення. Крім масштабного будівництва медичного факультету, 1902 року завершили внутрішню реконструкцію корпусу на вулиці Преображенській та добудували до нього спеціально облаштоване приміщення для університетської бібліотеки. У дворі головного корпусу постали будівлі хімічних та фізичних лабораторій. Все це дозволило провести структурну оптимізацію підрозділів ІНУ. Того року історико-філологічний та юридичний факультети перевели на Преображенську, а лабораторії фізико-математичного факультету перемістили звідти до головного корпусу.

Проте все це не вирішило наростаючих проблем, особливо у зв'язку зі збільшенням чисельності студентів. Наполегливі прохання керівництва ІНУ призвели до бажаних наслідків тільки напередодні Першої світової війни. В 1913 році міністерство затвердило проект нової будівлі для університету на розі Преображенської та Малеого провулку. Того ж року, у зв'язку із перспективою будівництва, переобладнали механічну майстерню, перебудували астрономічну обсерваторію, відремонтували капітально велику оранжерею Ботанічного саду, а в 1914-му вирішили питання з будівництвом університетських госпітальних клінік поруч із новою міською лікарнею на Слобідці. Однак війна завадила здійсненню більшості проектів¹⁰⁸.

Значним чинником, що змінив розвиток ІНУ, як і загалом усієї університетської освіти в Російській імперії, стали революційні події 1905–1907 років. Під тиском суспільних вимог уряд пішов на певне корегування статуту університетів 1884 року, видавши 27 серпня 1905 року «Тимчасові правила» управління вищими навчальними закладами. В університеті відновлювалася система внутрішнього самоврядування, що існувала за статутом 1863 року. Зокрема, університетській раді надавалося право обирати ректора, радам факультетів — обирати деканів і секретарів, але зберігалось право міністра на затвердження кандидатур. Разом із тим інспекція не скасовувалася,

¹⁰⁸ Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевиц, В. П. В'язовський, І. М. Дузь [та ін.], відп. ред. О. І. Юрженко. — К.: Київський ун-т, 1968. — С. 39–40.

хоча її керівництво передавалось ректору. Відповідальність за функціонування університету покладалася на раду і ректора.

За таких умов проходили вибори ректора ІНУ 9 вересня 1905 року. Ним став декан фізико-математичного факультету (призначений в грудні 1904) — професор прикладної математики І. М. Занчевський (47 голосів «за», 21 — «проти») ¹⁰⁹. 12 вересня відбулися вибори деканів усіх факультетів. На трьох факультетах: фізико-математичному, історико-філологічному та медичному — деканами стали представники ліберально орієнтованого угруповання професорів «Академічний союз». Обраного водночас із ними деканом юридичного факультету представника правої професури не затвердила рада університету, і під тиском студентів та ліберальних професорів були призначені нові вибори. В результаті деканом юристів обрали також представника «Академічного союзу».

Подальше зміцнення самоврядування університету відбулося 1906 року. Спочатку у квітні міністерство дозволило раді ІНУ провести вибори на заміщення вакантних кафедр і посад, а 14 вересня ліквідувало інспекцію. Тим самим відновлювалися повноваження ради університету, зокрема і через відновлення посади проректора, скасованої в 1879 році. Проректором обрали юриста — професора Є. В. Васьковського; до його обов'язків входив нагляд за дотриманням студентами правил поведінки.

Однак процес демократизації в університеті виявився нетривалим. Посилення урядових репресивних заходів відбилось і на справах ІНУ. Проти керівництва університету було порушено судову справу; ректора І. М. Занчевського і проректора Є. В. Васьковського усунули від роботи та віддали під суд за невиконання міністерських розпоряджень. В лютому 1909 року, після тривалого слідства, судовим рішенням І. М. Занчевського звільнили, а Є. В. Васьковського зняли з посади.

З появою медичного факультету ІНУ набув традиційного для російських університетів складу. Кількість кафедр зросла до 59: на історико-філологічному факультеті 11 кафедр, на медичному — 22, на фізико-математичному — 14 і на юридичному — 12. Але, як і раніше, невирішеними залишалися кадрові питання. По-перше, незважаючи на те, що з відкриття університету і до початку Першої світової війни кількість студентів зросла в декілька разів, штати залишились майже на тому ж рівні. По-друге, навчальному процесу продовжувала дошкуляти постійна наявність вакантних кафедр. Тогочасна російська держава виявилася неспроможною забезпечити постійне зростання нового покоління науковців і викладачів. 1908 року до професорського звання готувалися 10 осіб, причому міністерство забезпечувало стипендіями тільки трьох, інші одержували фінансову підтримку за рахунок університетських, приватних або власних коштів. Загалом же за 1901–1914 роки на факультетах ІНУ (без медичного) для підготовки до професорського звання залишили тільки 48 випускників: на історико-філологічному факультеті — 18, на фізико-математичному — 22, на юридичному — 8 ¹¹⁰.

Поява медичного факультету із його численними кафедрами сприяла перерозподілу співвідношення студентів між факультетами. Якщо на початок ХХ століття найбільш чисельним все ще залишався юридичний факультет, на якому навчалось близько 37 % усіх студентів (студенти-медики були на другому місці, 32 %), то із 1910 року на перше місце вийшов медичний факультет — 40 % студентської спільноти ІНУ ¹¹¹.

Наслідком подібного перерозподілу стало зростання кількості професорів медичного факультету та збільшення їхньої ваги в раді університету. Із грудня 1907 по квітень 1917 року посаду ректора займали професори-медики С. В. Левашов та Д. П. Кишенський.

¹⁰⁹ Голотюк Й. Й. Занчевський Іван Михайлович // ПОНУ. — Т. 1. — С. 49–52.

¹¹⁰ Історія Одеського університету за 100 років. — Одеса, 1968. — С. 35.

¹¹¹ Там само. — С. 37.

Лютнева революція 1917 року поставила перед російськими університетами, в тому числі й перед ІНУ, ряд проблем, які визначили їхнє функціонування впродовж декількох наступних років: хронічна недостатність фінансування, нестабільність влади та нерозв'язаність взаємовідносин із нею, втручання політики в навчальний процес. Вплив цих чинників був болючим і руйнівним для навчальних закладів.

Крах самодержавства викликав в університетському середовищі різні почуття: від палкого захоплення до неприхованого несприйняття. Політизація університетського життя під гаслами демократизації, розгортання боротьби партійних і академічних засад вела до розгубленості, втрати орієнтирів, припинення функціонування університету. Наприкінці березня 1917 року у відставку пішли ректор Д. П. Кишенський та проректор С. Г. Віленський. І хоча в наступні місяці навчальний та науковий процес більш-менш повернулися у звичайне русло, буремні дні постійно нагадували про себе. З одного боку, проводилися лекції та практичні заняття, відбувалися засідання рад університету та факультетів, справно працювала господарча частина, захищалися дисертації. Та, з другого боку, погіршилися умови праці й життя викладачів і студентів, ускладнився навчальний процес, зменшився контингент студентів, а медиків почали готувати по прискореній програмі.

Тимчасовий уряд Росії виявився мало спроможним забезпечити фінансування університету. Різко погіршилася ситуація після жовтневого перевороту 1917 року і переходу влади до більшовиків. На початку грудня рада університету 34 голосами проти 6 прийняла рішення направити кошторис на першу половину 1918 року до Центральної ради¹¹². Однак ескалація політичної та військової боротьби, поява в Одесі австро-німецьких військ призвели до дострокового припинення весняного семестру 1918 року та затримки з відкриттям осіннього семестру. Головні проблеми впиралися у фінансування діяльності університету. Міністерство народної освіти уряду гетьмана П. Скоропадського не заперечувало проти підтримки закладу, але реально кошторис так і не затвердило.

В грудні 1918 року в Одесі висадилися війська Антанти, які перебували в місті до квітня 1919 року. В зимові місяці університет закрили з-за відсутності палива, частина викладачів вели заняття зі студентами у власних квартирах. Не встигли викладачі оговтатись від антантівського безладу, як в Одесі була встановлена більшовицька влада. Її представники із комісаріату народної освіти Одеського губернського виконкому почали втілювати в життя положення про управління вищими навчальними закладами, прийняте Народним комісаріатом освіти УРСР ще 10 березня 1919 року. Рада комісарів вищих навчальних закладів ліквідувала правління і раду університету, замість них вводилися три інші: наукова, науково-навчальна й освітня. Склалися вони з представників факультетських рад, причому половина їхнього складу переобиралася щороку. Суттєво змінювалась роль факультетської ради, яка складалася тепер з усіх професорів, рівної їм кількості студентів і деяких асистентів. Вона визначала кадровий склад факультету, обираючи викладачів, делегувала своїх представників, в тому числі й студентів, до університетських рад, складала план викладання, провадила прийом слухачів. На деканів покладалася виконавча науково-навчальна робота. Пізніше до структури університету додали господарську раду, що займалася господарською діяльністю.

Рішення радянської влади кардинально змінювало ситуацію в університеті, ліквідовувало його автономію і передавало вищі навчальні заклади під контроль більшовиків. Головною фігурою в них ставав призначений із столиці комісар, до якого переходили функції скасованих посад ректора і проректора. Комісар вирішував усі питання організаційного, навчального, фінансового характеру, займався політичним вихованням викладачів та студентів, виступав як представник виконавчої ланки радянської влади в університеті. До запровадження нової системи управління універси-

¹¹² Там само. — С. 82.

тетом Одеський губернський комісар освіти на чолі з колишнім професором ІНУ Є. М. Щепкіним передав керівництво революційній студентській раді (ревстур). Вона складалася із семи осіб, один з них вважався головним уповноваженим. Щоб забезпечити прихід ревстур до керівництва, Є. М. Щепкін з 27 квітня усунув з посад ректора, проректора, деканів, розпустив університетську раду і звільнив 23 професорів. На їхнє місце пропонувалося взяти нових викладачів.

В травні — липні 1919 року почалася структурна реорганізація вищої освіти в Одесі шляхом об'єднання усіх навчальних закладів в єдиний університет. Усіх слухачок Вищих жіночих курсів і Медичних жіночих курсів розподілили серед факультетів, потім створили міжнародний факультет із колишніх слухачів Міжнародного інституту. Студенти політехнічного інституту переходили на економічний та технічний факультети. Замість юридичного та історико-філологічного факультетів створили суспільно-гуманітарний факультет із сімома відділеннями¹¹³.

Однак навчання у новому форматі восени 1919 року не розпочалося, тому що в серпні в Одесу увійшли війська Добровольчої армії. Діяльність університету відновлюється в старому форматі, але студентів зареєструвалося обмаль: частину мобілізували білі, меншу частину — червоні. Професора Є. М. Щепкіна заарештували за співробітництво з більшовиками. На його захист виступив Союз молодих викладачів вищої школи, який ініціював університетські збори. Виступ університетської спільноти на підтримку (хоча були й супротивники) свого колеги став одним із чинників, які рятували професору життя¹¹⁴.

Одною з особливостей існування університету 1917–1920 років стала поява в його стінах значної кількості викладачів з університетів Петрограда, Москви, Києва, які в силу різних причин не погоджувались співпрацювати з новою владою і переїздили на південь країни. Згодом вони, а з ними й частина одеських професорів, виїхали за кордон разом з військами країн Антанти та Добровольчої армії.

На початку лютого 1920 року до Одеси вступили частини Червоної армії. І хоча університетськими справами знову зайнявся губернський відділ народної освіти (спеціальний підвідділ вищої школи), процес трансформації університету прийняв більш упорядкований і менш революційний характер. Залишилися працювати рада і правління університету. 17 березня ректором обрали майбутнього академіка АН УРСР і АН СРСР професора С. І. Солнцева. Разом з тим був призначений також уповноважений комісар, який виступав «політичним представником робітничо-селянської влади». Боротись із революційною владою нечисленний університетський колектив Одеси, що відстоював права і свободи своєї автономії, не міг, і внаслідок чергового реформування вищої школи України 10 липня 1920 року були ліквідовані рада, правління, факультети, посади ректорів і деканів, а справи студентів і викладачів передавалися у новостворювані на його матеріальній базі інститути.

2.2. Професорська та студентська корпорації¹¹⁵

Ще за часів існування ІНУ сформувалася традиція вивчення історії закладу через призму просопографічних портретів двох його складових — вчителів та учнів, що була занурена у самоідентифікацію представників цього закладу. Зокрема, ректор С. П. Ярошенко, звітуючи про 1886/87 навчальний рік, зазначив: «Університет, як і будь-який навчальний заклад, складається з двох однаково важливих частин: із тих, хто вчить, і тих, хто вчиться»¹¹⁶. До викладачів належали штатні та позаштатні, ор-

¹¹³ Там само. — С. 86.

¹¹⁴ Добролюбовские К., А., Ю. Семейный архив. — Одесса, 2004. — С. 195–196.

¹¹⁵ Автори підрозділу О. Є. Музичко, В. М. Хмарський.

¹¹⁶ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 1 (1887). — Арк. 77.